

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

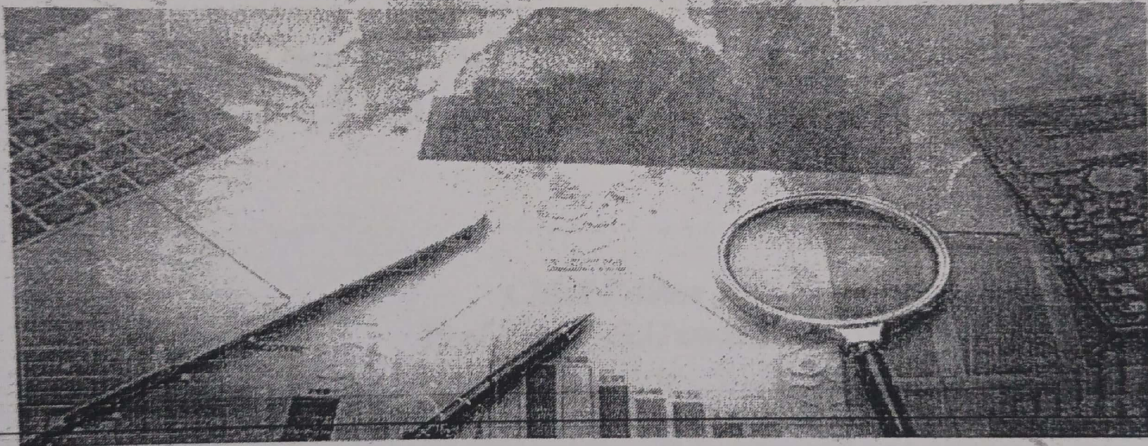
SHODH VISHLESHAN

SPECIAL ISSUE

Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist- Chandrapur

February -2021

ISSUE No- (CCLXXII) 272

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Subodhkumar Singh
Principal
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

Executive Editor:
Prof.T.S.Mane
Dr.Ravindra B.Shende
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publications
Amaravati (M.S)

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 7.675, Issue NO, 272 (CCLXXII)

ISSN :
2278-9308
February,
2021

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCLXXII (272)

SHODH VISHLESHAN

Chief Editor :

Prof. Virag.S.Gawande

Director

~~Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.~~

Editor :

Dr. Subodhkumar Singh

Principal

Executive Editor:

Prof.T.S.Mane

Dr.Ravindra B.Shende

Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist- Chandrapur (MS)

Aadhar International Publications

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

ii

Website - www.aadharsocial.com

Email - aadharsocial@gmail.com

Assistant Professor
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Editorial Board

Editor
Dr. Subodhkumar Singh
Principal

Executive Editor
Prof.T.S.Mane
Dr.Ravindra B.Shende

Associated Editor

Dr.J.P Shastri

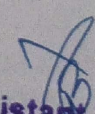
Dr.S.N.Pilgulwar

✓ Dr.D.P.Lonkar

Prof..U.R.Deulkar

Ku.L.N.Puppulwar

Prof.S.N.Puri

Assistant Professor
Lokmanya Mahavidyalaya, Warananagar
Dist. Chandrapur

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	आत्मनिर्भर भारत अभियानात मराठीचे योगदान आणि संधी	प्रा.डॉ. जयश्री प्र. शास्त्री	1
2	विदर्भ का क्षेत्रवादी आन्दोलन, क्षेत्रीय असंतुलन की उपजः समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ.श्रीनिवास पिलगुलवार	9
3	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	प्रा. तानाजी संभाजी माने	19
4	आधुनिक इतिहासलेखनाचे नवीन प्रवाह	प्रा.डॉ. दीपक पां. लोणकर	23
5	भारतीय योग पध्दती व मानवाची रोगप्रतिकार शक्ति:आत्मनिर्भर भारताच्यासंदर्भात	प्रा. उत्तम रामचंद्र देउळकर	34
6	आत्मनिर्भर भारत : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे	40
7	कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थीनींच्या स्व.संकल्पनेचा त्याच्या भावनिक बुद्धिमत्तेशी संबंध	प्रा. योगिता गोरे	48
8	IT-Base Best Practices in College Libraries	Leena N. Puppalwar	58
9	Expressionism in Mahesh Elkunchwar's Old Stone Mansion	Shrikant Niranjana Puri	62
10	The Theme of Patriotism in Lashkar by Mukul Deva	Alka A. Kulkarni	68
11	एकविसाव्या शतकात गृहव्यवस्थापनाचे बदलले स्वरूप (गृहव्यवस्थापनामध्ये स्वयंपाकघरातील गृहिणीची बदलती भूमिका)	प्रा.जयश्री जाधव	72
12	मराठी संत पंचकातील एकांतवास आणि जागतिक महामारीतील विलगीकरण	डॉ. पल्लवी ताजने	79
13	कापूस उत्पादन व विपणन व्यवस्थापन	प्रा.नितेश गुलाब जोगी	88
14	वस्तू व सेवा कराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा.कु. प्रिती दिलीपराव पोहाणे	93
15	वस्तू व सेवा कर आणि परिणाम	प्रा. कु. प्रियंका रमेश येडे	98
16	पिक विमा योजनेचा शेतकरी वर्गावर झालेला आर्थिक परिणाम	प्रा.विकास सुरेश हुमणे	102

Assistant Professor,
Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Warananagar
Dist. Chandrapur

आधुनिक इतिहासलेखनाचे नवीन प्रवाह

प्रा.डॉ. दीपक पां. लोणकर

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर (महा.), पिन. ४४२९०७

प्रस्तावना—

इतिहासाचे ज्ञान व क्षेत्र हे अमर्याद असून कालाप्रमाणे अनादि आहे. ऐतिहासिक घटनांच्या मागे अनेक विचार, कारणे, परंपरा, गोष्टी असतात. त्या घटना राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक इत्यादी प्रकारच्या असू शकतात. त्यामुळे एखाद्या ठिकाणी घटलेली घटना किंवा परीस्थिती ही दुसऱ्या ठिकाणी तशीच घडतील असे नाही. त्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्यामध्ये अडचण निर्माण होते. एकूणच इतिहासाची सुसंगती लावून विशिष्ट तत्वानुसार इतिहास लिहिणे हेच महत्वाचे आहे. इतिहासामध्ये विशिष्ट वैशिष्ट्यपूर्ण घटनांची नोंद ठेवलेली असते व त्या मानवी जीवनाशी संबंधीत असल्या पाहिजे. फक्त झालेल्या घटनांचीच नोंद न ठेवता वर्तमानकालीन घटनांचीही नोंद ठेवायची असते या संदर्भात नेपोलियन वोनोपार्ट म्हणतो, “जीवनाचे खरे मानसशास्त्र व तत्वज्ञान जर कुठे पाहायला मिळत असेल तर ते इतिहासामध्ये”^१. या दृष्टीने मानवाची प्रगती जाणून घेणे हे इतिहासाचे खरे ध्येय आहे.

इंग्रजी भाषेतील History या शब्दाचे मूळ Istorion या ग्रीक शब्दात आढळते. ह्याचा अर्थ नव्या माहितीचा शोध घेणे. चौकशी करणे किंवा माहिती मिळविणे असा होतो^२. तर इतिहास या संस्कृत शब्दाची फोड केल्यास इति+अ+हास म्हणजे ‘असे असे घडले किंवा अशा प्रकारे घडले’ असा होतो. याचा अर्थ जे भूतकाळात घडले त्या सर्व घटना इतिहासाच्या कक्षेत येतात म्हणजेच भूतकालीन घटना म्हणजे इतिहास असा शब्दाचा अर्थ काढता येतो^३. तर जर्मन भाषेतील इतिहासवाचक Gaschichte या शब्दाचा अर्थ गतकालीन घटनांचे तर्कशुद्ध व अर्थपूर्ण विवेचन असा होतो. एकूणच वरील तीनही शब्दांच्या सर्वमान्य अर्थ काढून इतिहास म्हणजे भूतकालीन माहितीचा किंवा घटनांचा शोध होऊन जे काही घडले त्याचे जसेच्या तसे वर्णन अर्थपूर्ण व तर्कशुद्धपणे करणे म्हणजे इतिहास होय अशी सार्वत्रिक व्याख्या करता येईल.

उद्दिष्ट्ये —

- (१) आधुनिक इतिहास लेखनाचे नवीन प्रवाहाची माहिती मिळविणे.
- (२) आधुनिक इतिहास लेखनाचे महत्व जाणून घेणे.

गृहितके —

- (१) आधुनिक काळात इतिहास लेखनात नविन विचारधारा निर्माण होऊन व्याप्ती वाढली.
- (२) आधुनिक इतिहास लेखनामुळे मानवी जीवनाच्या समग्र इतिहासावर लिखाण होऊ लागले.

इतिहासाच्या व्याख्या व इतिहासकार —

इतिहासाच्या अनेक संशोधकांनी व इतिहासकारांनी आपापल्या पध्दतीने व विचाराने व्याख्या केल्या आहेत. जागतिक स्तरावर खऱ्या अर्थाने इ. स. पूर्व ६ व्या शतकात इतिहास लेखनाला ग्रीक मध्ये सुरवात झाली तेव्हा पासून तर आजपर्यंत अनेकांनी इतिहासाबद्दल व्याख्या करून आपली मते दिली आहे.

- (१) इंग्रज विद्वान फ्रान्सिस बेकन म्हणतो की, ‘मानवाला शहाणा बनविणारी विद्याशाखा म्हणजे इतिहास होय’^४.
- (२) थ्यूसिडाईडस म्हणतो, ‘इतिहास म्हणजे संस्मरणीय घटनांचे निवेदन होय’ (History is a story of things worthy to be remembered.)^५
- (३) प्रो. इ. एच कार — ‘इतिहास म्हणजे वर्तमानकाळ व भूतकाळ यामधील कधीही न संपणारा संवाद होय’ (History is an unending dialogue between the Past and the Present.)^६
- (४) अमेरिकन इतिहासकार प्रो नेव्हिस — ‘इतिहास म्हणजे भूतकाळाला वर्तमानकाळाशी जोडणारा पूल आहे व तो भविष्यकाळाचा मार्गदर्शक आहे’^७.

(५) रियासतकार गो. स. सरदेसाई - 'मानवी प्रगतीचा आढावा म्हणजे इतिहास'.

अशा प्रकारच्या व्याख्या इतिहासकारांनी आपापल्या पध्दतीने केलेल्या दिसतात.

(A) प्राचीन इतिहासकार -

(१) ग्रीक - लिखित इतिहास लिहिण्याचा प्रारंभ हा ग्रीक मध्ये इ. स. ५ व्या शतकात झाला.^१ त्यापूर्वीचा इतिहास हा मौखिक परंपरेतील असून कथा, लोककथा, मिथके, लोकगीते या स्वरूपात मौखिक पध्दतीने पद्यरूपात पुढच्या पिढीला हस्तांतरित केला जाई. परंतु खऱ्या अर्थाने ग्रीक इतिहासकारांनी इतिहास लेखनाला सुरवात केली त्यात हिरोडोटस (इ. स. पूर्व ४८४-४३०), थ्यूसिडाईस (इ.स. पूर्व ४६०-३९६), पॉलिबियस (इ.स. पूर्व २०८-१२६) याशिवाय झेनोफोन, डायोडिसस, स्ट्रबो, प्लुटर्क इ. च्या इतिहासकारांच्या नावाचाही उल्लेख करता येईल.^२

(२) रोमन - प्राचीन युरोपच्या इतिहास लेखनात ग्रीक इतिहासकारानंतर रोमन इतिहासकार महत्वाचे उरतात त्यात कॅटो (Cato) इ. स. पूर्व २३४-१४८), लिवी (Livy) इ. स. पूर्व ५९ ते १७), कॉर्नेलियस टसिअस (Cornelius Tacitus) इ. स. ५५-१२०), ज्यूलिअस सीझर (Julius Caesar) इ.स. पूर्व १००-४४), तसेच अप्पियन, (Appian), फ्लेव्हिओ ओरियन इ. रोमन इतिहासकार महत्वाचे मानले जाते.^३

(३) चीन - तसेच चीनमध्ये चाऊ राजघराण्याच्या काळात म्हणजे इ.स. पूर्व ८ व्या शतकात इतिहास लेखनाचे पुरावे मिळतात^४ कन्फूशियस, झुमा शिएन (Szuma Chien) त्सा शुआन (Tso - Chuan), झुमा कुआंग (Szuma Kuang), पान कू, लिऊ शोह हे इतिहासकार याशिवाय फाहियान,^५ ह्यू एत्संग, इत्सींग या इतिहासकारांनी ही चीनच्या इतिहासाबद्दल बरीच विस्तृत माहिती लिहून ठेवली आहे.

(४) भारत - प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनात इतिहासकारांनी किंवा लेखकांनी ज्याला खरा इतिहास म्हणता येईल असा एकही ग्रंथ निर्माण केलानाही त्यादृष्टीने इतर ग्रंथ लिहिले गेले तरी इतिहास ग्रंथाचा अभाव जाणवतो परंतु इतिहासाचे वेगळे रूप आपल्याला प्राचीन ग्रंथात पाहायला मिळते. अर्थवेवादात 'इतिहास' या शब्दाचा उल्लेख मिळतो,^६ याशिवाय छांदोग्योपनिषदात तर इतिहास व पुराणांना पाचवा वेद संबोधले आहे. या दृष्टीने प्राचीन काळी लिहिल्या गेलेल्या पुराणांचे महत्त्व हे इतिवृत्तासारखेच आहे.^७ परंतु खऱ्या अर्थाने इतिहास म्हणता येईल असा ग्रंथ नाही तरी कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, बुध्द घोषाचे बुध्दनरित्र, वाणभट्टाचे हर्षचरित्र, विशाखादत्ताचे मुद्राराक्षस, क्षुद्राचे मृच्छकटिक, कल्हाणचा राजतरंगिणी इत्यादी ग्रंथात इतिहासाचा दृष्टिकोन सापडतो.^८ ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिण्यासाठी पुरावे म्हणून ते उपयोगी असतात.

(B) मध्ययुगीन इतिहासकार -

(१) ख्रिस्ती इतिहासकार -

ख्रिस्ती धर्माच्या उदयानंतर युरोपात क्रांतिकारी बदल घडून आला. ग्रीकांनी बुध्दीप्रामाण्याला महत्त्व दिले तर रोमनांनी राजकीय हालचालींना महत्त्व देऊन त्यावर आधारित इतिहास लिहिले.

ख्रिस्ती इतिहास कारामध्ये युसिबीअस (इ.स. २६० ते २४०), सेंट आगस्टिन (इ.स. ३५४ ते ४३०), कॅसिडीअर, प्रोकोपिअस, ओटो, ईसुबस पर्म्फालस इ. इतिहासकारांचा उल्लेख करता येईल^९ या इतिहासकारांना काहिनी इतिहासाशी घर्माला जोडून धार्मिक दृष्टिकोनातून लिखान केलेले दिसून येते.

(२) अरब इतिहासकार -

अरब परंपरेमध्ये लोकशाहीच्या परंपरा असल्यामुळे त्यांनी राष्ट्रांचा इतिहास लिहिण्याकडे कल दाखविला त्यामध्ये अबू इब्न याह्या, अल वकीदी, अल मदाहनी, अल बहादुरी, दिनावारी, अलमसुदे, अल तहारी, अल बरूनी, इव बरात्र, इब्न खलइन इत्यादी इतिहासकार उल्लेख करता येईल.^{१०}

(३) इंग्लीश फ्रेंच इतिहासकार-

इंग्लंडमध्ये मध्ययुगात गिल्डस एडमर, मॅलन बेरी, हेन्री, गॅरवेल, ऑडिरिअस, व्हिटॅलीस हे^{११} इतिहासकार होऊन गेले तर फ्रान्समध्ये रिचर, सिजबर्ट, टॉरनी हे इतिहासकार झाले.^{१२}

(४) भारतीय इतिहासकार -

१२ व्या शतकापासून भारतीय इतिहास लेखनात स्वरूप व तंत्राच्या दृष्टीने महत्वाचे मूलभूत बदल घडून आले. १२ ते १८ वे शतक हा भारतीय इतिहास लेखनातील महत्वाच काळ मानला जाते. या काळात सुलतान शाही व मोगलशाहीतील इतिहासलेखन इतिहासकारांनी केलेले दिसते त्यात मिनाज-उय-सिराज, याह्या-इब्न-अहमद-सरहिदी, शमसुद्दीन सिराज अफीक, झियाउद्दीन बरनी, आमीर खुस्रो, हसन निजानी व इसामी, फेरिस्ता यांचा उल्लेख सुलतानशाहीचे इतिहासकार म्हणून करता येईल" तर, मोगलशाहीत बाबर, निजा मुद्दीन, अहमद, बदायुनी, अबुल फजल, मुतामद खान, अब्दुल हमीद लाहोरी, इनायन खान, महम्मद साकी, मुस्तहे खान, खाकी खान, मुहम्मद कासमी, भीमसेन, ईश्वरदास नागर, मनुची इत्यादी इतिहासकारांचा उल्लेख करता येईल."

C) आधुनिक इतिहासकार:-

आधुनिक काळात इतिहासाचे स्वरूप व व्याप्ती वाढल्यामुळे इतिहासलेखनात अनेक बदल घडून आले. आधुनिक काळात अनेक इतिहासकारांनी वेगवेगळ्या दृष्टीने इतिहास लेखन केलेले दिसून येते. विशेषता रोमांटिक, नॅशनलिस्ट पॉझिटिवीस्ट व मार्क्सिस्ट हे चार प्रवाह प्रामुख्याने दिसतात. याशिवाय अँनल्स, सबाल्टर्न इत्यादी नवीन प्रवाह ही इतिहासलेखनाचे उदयास आलेले आहे. त्यादृष्टीने बऱ्याच इतिहास कारांनी आधुनिक काळात लेखन केले आहे.

त्यात ऑगस्ट कॉम्प्ट तसेच लिओपोल्ड रॅन्के यांना आधुनिक इतिहास लेखन शाखाचा जनक म्हणतात", तसेच निबूर, कोलिंगवूड, एडवर्डकार, कार्ल मार्क्स, मार्क ब्लॉच, लुसियन फाब्रे, फर्नांद ब्रोदेल, पीटर बर्क, विलीयम जोन्स, हेन्री कोलब्रुक, जेम्स प्रिन्सेस, अलेक्झांडर कॅनिंगहम, मॅक्समुल्लर, जेम्स मील, गॅट डफ, जेन्सटॉड हे परदेशी लेखक तर काशीप्रसाद जयस्वाल, वीर सावरकर, राधा कुमुद मुखर्जी, डॉ. रामकृष्ण भांडारकर, डॉ. अळनेकर, डॉ. हबीब, सर जदुनाथ सरकार, के. एम. अशरफ, आशिर्वादलाल श्रीवास्तव, रमेशचंद्र मुजुमदार, डॉ. धर्मानंद कोसंबी, रोमीला थापर, डॉ. वीपीनचंद्र, गो. स. सरदेसाई, डॉ. अँनानिओ ग्रामची, रणजित गुहा, सुमित सरकार इत्यादी लेखकांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल.

इतिहासाची व्याप्ती -

इतिहासाची व्याख्या स्वरूप या प्रमाणे इतिहासाची व्याप्ती ही नेहमी बदलणारी व विकसित होणारी आहे. त्यादृष्टीने इतिहास ही नेहमी व्यापक व विकसित होत जाणारी ज्ञानशाखा आहे कारण ग्रीक इतिहास लेखनापासून म्हणजेच इ. स. पूर्व ५ व्या शतकापासून तर इ. स. २१ व्या शतकापर्यंत म्हणजे इतिहासाची व्याप्ती वाढत गेलेली आपल्याला दिसून येते. त्या क्षेत्रात विस्तार झालेला दिसतो.

काळाच्या ओघात इतिहास लिहितांना इतिहासकारांनी ऐतिहासिक दृष्टीत बदल केला त्यामुळे इतिहासाची व्याप्ती वाढली या संदर्भात इतिहासकार वाल्श म्हणतो, "History as we know it today as developed branch to learning ... is a comparatively new thing ..."²⁴

प्राचीनकाळी इतिहास लेखनाची व्याप्ती राजे व त्यांच्या पराक्रमाच्या गोष्टी इतकाच मर्यादित होत्या. पुढील काळात राजा त्यांचे युद्धे, तह, त्यांचा साम्राज्यविस्तार, राजे रजवाडे अशी व्याप्ती वाढली विशेषता ग्रीकांनी या बाबतीत लिखाण करतांना राजकीय घटनांचाच अंतर्भाव इतिहासात केला.

मात्र इ. स. तिसऱ्या शतकापासून तर १५ व्या शतकापर्यंतच्या काळाला हा जगातील धर्मनिष्ठ इतिहास लेखनाचा काळ असल्यामुळे आधीच राजकीय विषयावरील लिखाण मर्यादित होऊन धार्मिक इतिहास लेखनाला प्राधान्य दिल्या गेले त्यात ईश्वराचे कार्य, महात्मा, चमत्कार, जीवन कार्य या गोष्टीला इतिहासामध्ये स्थान दिल्या गेले परंतु मानवी जीवनाकडे ऐतिहासिक दृष्टीने विचार झाला नाही."

परंतु १६ व्या शतकात युरोपात झालेल्या पुनरुज्जीवनाच्या काळात मात्र बदल होऊन मानवी जीवनाकडे पाहण्याची मानवतावादीदृष्टी विकसित होऊन देव व धार्मिक विषय बाजूला सारून राजांच्या संपर्कातील सरदार अमीर उमराव, त्यांचे जीवन व कार्य कर्तृत्व व मानवी कार्याशी निगडित विषय यावर इतिहास लेखन होऊ लागले. नवीन जलमार्गाचा शोध घेणाऱ्या साहसी खलाशांच्या जलप्रवासाची वर्णने प्रसिध्द होऊ लागली." इतिहासाचा विषय हा भूतकाळाशी संबंधीत असल्यामुळे भूतकाळे संदर्भसाधनातून शोधण्याचे प्रयत्न होऊ लागले यासाठी लिखित व अलिखित

संदर्भ साधने शोधून इतिहास लेखन होऊ लागले याबाबत फ्रेंच पध्दतिशास्त्रज्ञ सिईन बॉस व लॉजिलास म्हणतो. 'No Documents No History'.²⁷

पुढे १८ व्या शतकात दळणवळणाच्या व वाहतूक साधनात क्रांती होऊन अनेक इतिहासाच्यासंदर्भ साधनाचा, साहित्याचा कागदपत्राचा मागोवा घेऊन अभ्यास सुरू केल्यामुळे केवळ घटनांचा अभ्यास न राहता आता परीस्थितीचा व घडामोडींचा अभ्यास सुरू होऊन इतिहासाचे तत्वज्ञान इतिहास लेखनात मांडल्या जाऊ लागले त्यात इटालीचा व्हिको, फ्रान्सचा व्हाल्टेअर, जोहान हर्डर इत्यादी विचारवंतानी इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनात भर घातली.²⁸

१९ व्या शतकात इतिहास लेखनात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून मानवी जीवनाचा व्यापक विचार होऊन मानवाबरोबरच समाजाचाही अभ्यास होऊ लागला तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौगोलिक गोष्टींचेही अध्ययनाकडे लक्ष दिल्या जाऊ लागले तसेच २० व्या शतकातही इतिहासची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढून मानवी जीवनाच्या अनेक ज्ञानशाखांचा अभ्यास इतिहासात सुरू झाल्या. पुरातत्वशास्त्र, नाणेशास्त्र, शिल्पशास्त्र या सहाय्यकारी शास्त्राचा मदतीमुळे इतिहासलेखनाच्या कक्षा व्यापक बनल्या व यातूनच पुढे इतिहास लेखनात वेगवेगळे विषय मांडल्या जाऊ लागले. उदा. सामाजिक हालचाली, खेळ, चालीरीती, परंपरा, दैनंदिन जीवन हे इतिहासाचे विषय बनले. त्याचबरोबर मानवी जीवनाच्या प्रगतीचा विचार होऊन नद्या, पर्वत, सागर, निसर्ग, व्यापार उद्योगधंदे, शेती, तंत्रज्ञान, भौगोलिक शोध इत्यादी विषयावर इतिहासात लेखन होऊ लागल्यामुळे इतिहासाची व्याप्ती २० व्या शतकात मोठ्या प्रमाणात वाढली व समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानव्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, पुरातत्व, भौतिकशास्त्रे यांच्याशी संबंधीत विषय म्हणून इतिहासाकडे पाहिल्या जाऊ लागले.

प्रो. जी. एम. टिव्हलिन यांनी इतिहासाचा व्याप्ती संदर्भात (१) शास्त्रीय (२) काल्पनिक (३) साहित्यिक या तीन शाखा सांगितल्या²⁹. यामुळे इतिहास व्याप्तीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलून अनेक विषयाचा अर्तभाव इतिहासामध्ये केला जाऊ लागला व इतिहासाची व्याप्ती ही मानवाच्या उत्क्रांतीशी संबंधीत म्हणून मानवाने वेगवेगळ्या क्षेत्रात केलेली प्रगती व विकासाचा आढावा आवश्यक मानला जाऊन अनेक विषय इतिहासात समाविष्ट केल्या गेले. त्यात आईन्स्टाईनचासापेक्षतावाद, साहित्य क्षेत्रातील संरचनावाद यासारखे नवीन प्रयोग इतिहास लेखनात होऊ लागले व यातूनच दुर्लक्षित लहान विषयावरील लेखन करण्यास मायल फुको याने सांगितल्यामुळे वंचिताचा इतिहास, प्रादेशिक इतिहास, स्थानिक इतिहास लेखनाला प्राधान्य दिल्या गेले.³⁰

अशा प्रकारे आज इतिहासाच्या व्याप्तीत अनेक विषयाचा समावेश होऊन मानवाशी (१) संबंधीत अनेक नवीन विषयावर इतिहासलेखन केल्या गेल्यामुळे इतिहासाची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढली तसेच (२) इतिहास लेखनाचे अनेक नवीन प्रवाह तयार होऊन त्यावरही मोठ्या प्रमाणात इतिहास लेखनाला सुरुवात झाली आहे. त्यादृष्टीने इतिहासाची व्याप्ती ही अमर्याद आहे असे म्हणता येईल.

इतिहास लेखनाचे नवीन प्रवाह -

२० व २१ व्या शतकात इतिहासाची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणावर वाढली व वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून लिखान होऊ लागले. त्यात प्रामुख्याने पौरान्यवादी, मार्क्सवादी, राम्राज्यवादी, धर्मशास्त्रीय, राष्ट्रवादी, उदारमतवादी, पुराणमतवादी, मानवतावादी, उत्तर आधुनिकतावादी, सबाल्टन, नवमार्क्सवादी इत्यादी दृष्टीकोन तयार होऊन त्याद्वारे लिखान होऊ लागले. व विशिष्ट दृष्टीकोनातून इतिहासाकडे पाहण्याची दृष्टी निर्माण झाली.

परंतु यामध्ये पुढील काळात बऱेच होऊन इतिहासाची व्याप्ती आणखी वाढून नवीन दृष्टीकोन व परंपरा स्विकारल्या गेल्या. उदा. अॅनाल्सया परंपरेने ऐतिहासिक नवीन दृष्टीकोन देऊन खऱ्याअर्थाने इतिहासाला Interdisciplinary करण्याचे श्रेय देता येईल. कारण या परंपरेने हे सांगितले की मानवी जीवनाला व्यापून टाकणाऱ्या संपूर्ण गोष्टींचा समावेश करणाऱ्या इतिहासाची मागणी केली पाहिजे.³¹ यामुळे आणखी व्यापकता वाढून इतिहासात अनेक नवीन प्रवाह निर्माण झाले व त्यादृष्टीने लेखन होऊ लागले व यातूनच स्थानिक इतिहास, प्रादेशिक इतिहास, वंचितांचा इतिहास, पर्यावरणाचा इतिहास, खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास, स्त्रीवादी इतिहास, कायद्याचा इतिहास, संरचनावादी इतिहास, उत्तर आधुनिकतावाद, मौखिक इतिहास, नागरी, इतिहास, लिंगभाव आणि पुरुषत्वाचा अभ्यास, जमातवाद आणि इतिहास,

साहित्याचा इतिहास, संस्कृतीचा इतिहास इत्यादी सारखे नवेप्रवाह तयार होऊन त्यावर लिखाणास सुरुवात झाली आहे. व नवीन संशोधने समोर येऊन इतिहासाची व्यापकता आणखी वाढत आहे.

(अ) पौराण्यवादी इतिहास लेखन किंवा प्राच्यप्रणाली (Orientalist History) -

युरोपच्या पूर्वेकडील असलेल्या प्रदेशाला प्रामुख्याने युरोपियनानी पौराण्य असा उल्लेख केलेला आहे. त्यात प्रामुख्यात भारत, चीन, जपान व इतर राष्ट्रांचा समावेश असून Orient म्हणजे पौराण्यजन उगवणाऱ्या सूर्याकडील जग असा शब्दाशा अर्थलॅटीनभाषेत आढळतो.³² या संदर्भात डॉ. एडवर्ड सैद यांनी आपल्या Orientalism या ग्रंथात याबद्दल पौराण्यवादाची विवेचना केलेले आहे.³³

भारतीय प्राचीन ग्रंथात मोठ्या प्रमाणात माहिती आहे. परंतु त्याचा प्रसार व परिचय हा पाहिजे तसा झाला नाही म्हणून ब्रिटीशांच्या प्रशासकीय गरजेतून व जिज्ञासेतून १८ व्या व १९ व्या शतकात ब्रिटीश मिशनऱ्यांनी प्राचीन भारतीय इतिहासाचे व साहित्याचे महत्व व परिचय जगापुढे आणण्यासाठी या ग्रंथांचे अध्ययन व भाषांतर सुरु केले.³⁴ व यातून प्राच्यविद्येची स्वतंत्र ज्ञानशाखा विकसित होऊन विल्यम जोन्स, चार्लस विल्किन्स, हेन्री थॉमस कोलबुक, मॅक्स मुल्लर इत्यादींनी भारतीय विद्याभ्यासकांनी सुरु केला व भारतीय संस्कृती कशी श्रेष्ठ आहे हे जगाला सांगितले.³⁵

या पौराण्यवादी इतिहासलेखात दुसरा संप्रदाय हा आंग्लवाद्यांचा असून जेम्स मिल, लॉर्ड विल्यम बेटिंग, लॉर्ड थॉमस बीबीग्टन, मॅकाले इत्यादींनी भारतीय संस्कृतीला हिन लेखून हिंदु संस्कृती ही मुळात श्रेष्ठ आहे पण ती आता मलिन झाली आहे. असा उल्लेख केला.³⁶ यामुळे भारतीय संस्कृतीतील दोष दाखविण्याचा प्रयत्न केला गेला.

अशा वेळी डॉ. एडवर्ड सैद यांनी या संदर्भात पौराण्य इतिहासलेखनाबाबत ब्रिटीशांचा दृष्टीकोन कसा स्वार्थी होता, पाश्चिमात्य व पौराण्य यांच्यात विषमता निर्माण करणारा दृष्टीकोन होता हे सांगून यात सुधारणेची आवश्यकता प्रतिपादन केली व पौराण्य दृष्टीकोनासंबंधी त्यांना नविन पध्दतीने इतिहास लेखनाला सुरुवात केली,³⁷ यातूनच इतिहास लेखनाबाबत नवीन प्रवाह उदयास आला.

(ब) स्त्रीवादी इतिहास लेखन (Feminist History) -

स्त्रीवाद ही एक तत्वप्रणाली असून त्यामध्ये अनेक प्रवाह आहे. स्त्रियांना इतिहासामध्ये स्थान व महत्व नाकारून स्त्री ही नाजूक, हळवी अविवेकी असून पुरुष हे मजबूत विवेकी असतात. म्हणून स्त्रियांना शिक्षणाचा, स्वातंत्र्याचा मतदानाचा या सारखे अधिकार नाकारल्या गेले ही परीस्थिती जगाबरोबरच भारतात ही मोठ्या प्रमाणात दिसते या दृष्टीने जागतिक इतिहासाचा अभ्यास केल्यास त्यातही स्त्रियांचा दर्जा पुरुषापेक्षा गौण होता असेच म्हणता येईल. त्यांना अनेक अधिकार नाकारून स्त्री म्हणजे उपभोग्य वस्तू असाच तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन होता. जगाच्या व देशाच्या इतिहासात पुरुष प्रधानतेलाच महत्व देऊन स्त्रियांचे महत्व नाकारल्या गेले म्हणून यासंदर्भात जगात स्त्रीवादी चळवळी उदयास आल्या त्यात पहिली चळवळ किंवा लाट ही १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या दशकात विकसित झाली तर दुसरी चळवळ ही १९६० ते ८० या काळात तर तिसरी लाट १९९० नंतर उदयास आली ती आजपर्यंत कायम आहे.³⁸

त्यात काही स्त्री लेखिकेने लिखाण करून स्त्रीवादाचा पुरस्कार केला त्यात मेरी वोल्टन स्कॉट (१७५९ ते १७९९) यांनी 'A Vindication of the right of woman' हा उदारवादी विचारधारेचा ग्रंथ लिहून स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला.³⁹ याशिवाय या काळात जॉन स्ट्युअर्ट मिल व हॅरीएट टेलर यांनीही स्त्री समानहक्क व नागरी हक्क बदलचा आग्रह धरला⁴⁰ तर समाजवादी विचारवंत फुरीअर, सॉ सीना इत्यादी विचारवंतांनी वर्गव्यवस्था ही स्त्रियांना दुय्यम स्थान प्रदान करते अशी भूमिका घेतली व मार्क्सवादी स्त्री वाद्यांनी विशेषता मेरीअरोसा डांग कोस्ता व सेलमा जेन्स यांनी स्त्रियांच्या गृहकामाच्या वेतनाचा मुद्दा उचलून धरला.⁴¹

सिमा दि बोबुआ यांच्या १९८९ साली प्रकाशित झालेल्या 'The Second Sex' या ग्रंथात त्यांनी स्त्रियांची भूमिका स्पष्ट करतांना ती पुरुषाप्रमाणेच सचेतन व स्वयंभू आहे हे आत पुरुषांनी ओळखले पाहिजे असे सांगितले.⁴²

पुढील १९६० ते ८० च्या दुसऱ्या लाटेत जहाल स्त्रीवादाचा पुरस्कार करून, शुलामिथ फायरस्टोन या विदुषीने 'The Dialectic of Sex' (१९७०) या ग्रंथात स्त्रियांच्या शोषणाचे कारण जैविक असून त्यासाठी जैविक क्रांतीची आवश्यकता प्रतिपादित केली तर⁴³ केट मिलेट यांनी 'Sexual Politics' (१९७०) या ग्रंथात स्त्रियांची

शोषणाची बीजे ही पितृसत्ताक लिंगभावव्यवस्थेत आहे असे सांगितले. अशाप्रकारे बेल ह्युक्स, ॲलिस वॉकर या काळावर्णीय स्त्रियांनी स्त्रीवाद बद्दल लेखन करून स्त्रियांची भूमिका मांडली.

पुढे १९८० मध्ये कोपरहेगन व १९८५ मध्ये नॅरोबी येथे झालेली स्त्रीवादी परिषदांमध्ये ही स्त्रियांच्या प्रश्नाची मांडणी व अधिकाराची भाषा बोलल्या गेली.

याचेच पडसाद भारतातही उमटून भारतामध्ये स्त्रीवादी लेखनाला सुरवात झाली. महात्मा फुले, गोपळ आगरकर, मं. गांधी, डॉ. आबेडकर यांनी स्त्री मुक्तिचा पुरस्कार केला व त्यात विनोबा भावे, दादा धर्माधिकारी, राम मनोहर लोहिया यांनी भर घातली व यातून विशेषता भारतात १९८० स्त्रीवादी चळवळ विस्तारली.

यातूनच राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी स्त्रियांच्या परिस्थितीबाबत घेतलेल्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनावरही टीका केल्या गेली तसेच वसाहतिक काळातील स्त्रियांचा दर्जा, स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांची चरीत्रे, स्त्रियांच्या योगदानाचा इतिहास याकडे तत्कालीन भारतीय राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी कसे दुर्लक्ष केले हे पटवून देऊन त्यात सुधारणा करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केल्या गेली व नवीन स्त्रीवादी इतिहासलेखनाला सुरवात झाली. त्यात गर्दा लॅनर या स्त्रीवादी अभ्यासकाचे योगदान महत्वाचे मानले जाते. त्याचबरोबर राबर्ट ब्रिफा, गार्डन चार्हलड, एव्हलिन रीड यांनी या क्षेत्रात मोठी कामगिरी केली आहे. तर भारतात डॉ. इरावती कर्वे, डॉ. दा ध कोसंबी, डॉ. शरद पाटील, पुरतत्वज्ञ ह. धी. सांकलिया, डॉ. ग. वि. हेरे, कुमकुम रॉय, डॉ. लीला दुबे, उमा चक्रवर्ती, डॉ. सुहासिनी हर्लेकर, डॉ. इंदुमती शेवडे इत्यादी अनेक स्त्रीवादी इतिहासकारांनी स्त्रियांच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकून स्त्रीवादी दृष्टीने इतिहास लेखन केले. त्यामुळे आधुनिक काळात स्त्रीवादी इतिहास लेखन (Feminist History) हा नवीन प्रवाह उदयास आला.

(क) खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास (Culinary History) -

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात म्हणजे १९७० च्या दशकापासून खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास लिहण्यास सुरवात झाली असून या शाखेला History of diet, History of food किंवा Culinary History असेही म्हणतात. काळ, समाज व संस्कृतीची खाद्यक्षेत्रातील भूमिका कशी होती व त्याचा कसा विकास होत गेला हे सांगण्याच्या व समजवण्याचे काम या इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून केले जात असून समाजाचे व व्यक्तीचे खाण्यापिण्याविषयीचे आचार-विचार या बद्दलची माहिती ही या इतिहासलेखनाचा विषय आहे.

मानवी जीवनाचा समग्र इतिहास लिहिला जावा ही भूमिका फ्रेंच इतिहासकारांनी घेऊन 'The Annales School' च्या माध्यमातून मार्क ब्लॉक, लुसिन फेब्रव, एव्हरनॅक यांनी घेतल्यामुळे मानवाच्या सांस्कृतिक व भौतिक क्षेत्रातील इतिहास लिहण्याचा प्रयत्न केला गेला यातूनच खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास लिहण्यास चालना मिळाली या दृष्टीने अँनाल्स वाद्यांनी या संशोधनाला नविन दिशा दिली व यातूनच यासंबंधी लिखान होऊन १९६९ मध्ये आहाराच्या इतिहासाबाबत 'Material life and biological Behavior' हे पुस्तक प्रसिध्द झाले व त्यामाध्यमातून केवळ पोषणमूल्ये व आहारशास्त्र इतकी मर्यादित दृष्टीकोन न ठेवता इतिहासकारांनी आहारावरील संशोधनाला गांभिरतापूर्वक घेऊन त्याच्या माध्यमातून सामाजिक व सांस्कृतिक आकृतीबंध शोधण्याचा प्रयत्न करावा असे आवाहन अँनाल्सवाद्यांनी केले. विशेषता यातील फर्नाट ब्रँडिल यांनी खाद्यसंस्कृतीवर ग्रंथ लिहून या विषयाला चालना दिली. व त्यांनी कार्न, तांदूळ व मका यांना Plants of Civilization मानले व 'हि तिन्ही धान्ये मानवाच्या भौतिक व काही प्रमाणात आध्यात्मिक जीवनाला संघटीत करणारी ठरली' असे ब्रादेल मानतो व यासंदर्भात 'Superfluify, Food and Drink', 'Daily Brade' या सारखे लेख पुस्तकात लिहीले.

यातूनच पुढील काळात ब्रँडिल च्या विचारांचा आधार घेऊन अनेकांनी खाद्यसंस्कृतीच्या इतिहासलेखनाला सुरवात केल्यामुळे खाद्यसंस्कृतीच्या इतिहासाला स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून मान्यता मिळू लागली. वैद्यकीयशास्त्र, जैवविधीतेचा अभ्यास, वसाहतवादाचा अभ्यास करतांना खाद्यसंस्कृती हा प्रमुख घटक आवश्यक मानल्या जाऊ लागला व विविध देशांचा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासांचा मागोवा खाद्यसंस्कृतीच्या माध्यमातून घेणारे अनेक ग्रंथ तयार झाले. त्यात के. एन. चौधरी 'Asia Befor Europe : Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750', जॉर्ज बर्नेट चा 'Plenty and want a social History of Daiat in England from 1818 to the present day', रिचर्ड वॅकेट चे 'Conviced test in Australia', फिलिप फर्नाडिस-अर्मस्तो यांचा

'Food History', के सी चॅंग यांचा 'Food in China', इत्यादी सारखे ग्रंथ नंतरच्या काळात निर्माण होऊ खाद्यसंस्कृती ज्या इतिहास लेखनाचा प्रवाह सुरू झाला.⁵⁸ १९८० पासून अमेरिकेतील बोस्टन हे शहर खाद्यसंस्कृतीच्या अभ्यासाचे केंद्र बनले⁵⁹ व नवीन दृष्टीने वसाहतीचा प्रशासनाच्या धोरणामुळे शेती पध्दतीत झालेला बदल, पारंपारीक अन्नाच्या जागी नविन अन्नपदार्थांची सवय, औद्योगीकरण, शहरीकरण, जागतिकीकरण यामुळे खाद्यसंस्कृतीत व आहारगत झालेला बदल, कुपोषण, नवीन पदार्थांची आवड इत्यादी अनेक विषयाचा सखोल अभ्यास या शास्त्रात सुरू होऊन जगातील अनेक संदर्भ साधने अभ्यासले जाऊ लागले. भारताच्या संदर्भात डॉ. गोडे यांचे फार मोठे योगदान आहे त्यांनी आपल्या संशोधनात खाद्यपदार्थांचे वस्तूचे व अन्नघटकांचे प्राचीनात उल्लेख शोधून काढून त्याद्वारे उगम शोधण्याचा प्रयत्न केला व अनेक संदर्भ साधने त्यांनी प्रकाशात आणली त्यामुळे त्यांना भारतीय खाद्यसंस्कृतीच्या इतिहासाचे जनक असे म्हणतात.⁶⁰

४) पर्यावरणाचा इतिहास (Environmental History)-

आजच्या काळात पर्यावरणाची समस्या बिकट झाल्यामुळे पर्यावरण इतिहासाच्या अभ्यासास विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. या दृष्टीने जागतिक स्तरावरही मोठ्या प्रमाणात या प्रश्नाची चर्चा सुरू असून त्यासाठी अनेक जागतिक परिषदांचे आयोजनसुध्दा केल्या जात आहे. आजच्या जगातील ज्या काही महत्वाच्या समस्या आहे त्यातील एक म्हणजे पर्यावरणाची समस्या या दृष्टीने इतर शास्त्रप्रमाणेच इतिहासकारांनीही याकडे लक्ष देऊन ऐतिहासिक दृष्टीने पर्यावरणाचा इतिहास लेखनास १९७२ पासून खऱ्या अर्थाने सुरुवात केली.⁶¹

पॅरीस मध्ये 'अॅनाल्स' ही फ्रेंच इतिहासकारांची नवीन विचारप्रणाली उदयास आली व त्यांनी 'समग्र इतिहासलेखन' या विचारानुसार इतिहासलेखन हे उद्दीष्ट समोर ठेवल्यामुळे या विचारप्रणालीचे व विद्वानांनी व इतिहासकारांनी नव्या श्वितीजांना व विषयांना इतिहासात सामावण्याचा प्रयत्न चालविला त्यातील ल्युसिन फेब्रव (१८७८-१९७६) मार्क ब्लॉक (१८८६-१९४४), फर्नांद ब्रोदेल (१९०२-१९८५) या अॅनाल्स प्रणालीच्या उद्गात्यांनी नवीन विषयाची भर इतिहासात टाकून व्याप्ती वाढविली. इतिहासातील नवीन विषयावर अध्ययन करणे, सामाजिक व आर्थिक इतिहासाचे श्रेष्ठत्व व सिध्द करणे आणि मानववंशशास्त्र हवामानशास्त्र, मानसशास्त्र, भूगोल आणि इतर संबधित शास्त्राकडून मदत घेणे या उद्दिष्टातून व हेतून इतिहासलेखनाचा सुरुवात केली त्यामुळे मानवाच्या सर्व ज्ञानशाखांना समाविष्ट करून घेणाची आवश्यकता 'अॅनाल्स' या विचारप्रणालीने सांगितले. त्यामुळे या विचारप्रणालीचे इतिहासकार फर्नांद ब्रोदेल यांनी पर्यावरणाचा इतिहासावर भर देऊन या संदर्भात इतिहासलेखन करण्याची प्रेरणा जागतिक व भारतीय इतिहासकारांना तसेच पर्यावरणवाद्यांना दिली यातून पर्यावरणाचा इतिहासाचे लेखन वाढले.⁶²

फर्नांद ब्रोदेल यांनी यांनी मानवाच्या दैनंदिन जीवनाच्या अंतर्भाव इतिहासात व्हावा अशी भूमिका घेतल्यामुळे वने आणि पर्यावरणाचा विषयात्मक व संख्यात्मकदृष्ट्या अभ्यास त्यांनी आपल्या लेखनामध्ये केला व यातूनच त्यांचो History of Civilization out of Italy व The medeterian and the Medeterian world in the age of Philip the II हे ग्रंथ लिहिले.⁶³ त्यात त्यांनी भूमीत व पर्यावरणा संदर्भातील विचार मांडला व त्यामुळे पर्यावरण इतिहास लेखनाला सुरुवात झाली. तसेच इर्मॅन्युअल रॉय लौटुरी यांनीही १९५० नंतर पर्यावरणाच्या इतिहासावर लेखन करून पर्यावरण इतिहासाच्या संशोधनात वनांच्या सांस्कृतीक इतिहासाला व त्या संबधित प्रश्नांना महत्वाचे स्थान आहे असे सांगितले.⁶⁴

यामुळेच द्वितीय महायुद्धानंतर अमेरिकेत मोठ्या प्रमाणात वनांच्या इतिहासावर लेखन केल्या गेले व पर्यावरण इतिहासात, निसर्ग व काळाच्या ओघात त्या मध्ये झालेले बदल, मानवाने निसर्गाच्या उपयोग केल्याने झालेले बदल याशिवाय भटक्या, शिकार व अन्न करणाच्या जमाती, शेती करणारी गट, वसाहतिक विस्तार, औद्योगी कांतीमुळे झालेले बदल, मिथकें, धर्म, विज्ञान याबाबतचे जनतेचे दृष्टीने इत्यादी विषयाची चर्चा पर्यावरणाच्या इतिहासात होऊ लागली व यातून १९६७ मध्ये रॉडरीक नॅश या अमेरिकन इतिहासकाराने 'wilderness and the American mind हे पुस्तक लिहिले.⁶⁵

भारतामध्ये पर्यावरणवादी शास्त्रज्ञ माधव गाडगीळ व इतिहासकार रामचंद्र गुहा यांनी 'This Fissured Land and Ecological History of India' हे पुस्तक लिहून भारतीय पर्यावरणादी इतिहासाचा दृष्टीकोन मांडला⁶⁶ याशिवाय रिचर्ड ग्रीव यांनी १९९८ मध्ये इत्यादी 'Ecology, Climate and Empire, The Indian Ligeey in Global in

Environmental History – 1500 to 1940' यांनी या पुस्तकात पर्यावरणाचा इतिहास मांडला व वसाहतवादांच्या वनसंवर्धनाबाबत रामचंद्र गुहानी केलेल्या चर्चेला व प्रोव्ह यांनी आव्हान दिले.⁵⁴ याशिवाय रोमीला थापर, सुमित गुहा (एनव्हायरनमेंट अँड एथनिसिटी इन इंडिया १२००-१९९१) इत्यादी सारख्या इतिहासकारांनी यावर लिखान करून पर्यावरणाचा इतिहासलिहीण्यास हातभार लावला⁵⁵ तरी या क्षेत्रात अजून संशोधनाची फार आवश्यकता आहे या दृष्टीने या प्रवाहाला महत्व प्राप्त झाले आहे.

५) लिंगभाव आणि पुरुषत्वाचा अभ्यास –

जगात स्त्रियांच्या प्रश्नावरून स्त्रीमुक्ती चळवळ उदयास आली व यातून स्त्री अभ्यास (Women's Studies) ही नविन शाखा तयार झाली. परंतु या स्त्रीवादी चळवळीमुळे पुरुषांचीही कोडी, व घुसमट, कुचंबना होत असून त्यांना समाजात मानाचे स्थान राहिले नाही, त्यांची या विचारातून पुरुषाना सशक्त करण्यांच्या जाणीवेतून पुरुषांच्या मुक्तीचा विचार पुढे येऊन १९७० च्या दशकापासून पुरुष व पुरुषत्व यांचा अभ्यास सुरू झाला.⁵⁶

स्त्रीवादीचळवळीने स्त्री शोषणासाठी लिंगधिष्टीत समाजव्यवस्था आणि पुरुषप्रधान संस्कृती व व्यवस्था ही जबाबदार मानली व लिंग (Sex) साठी लिंगभाव (Gender) यातील फरक सांगून स्त्रीशोषणाचे भौतिक आधाराची मांडणी केली व यातून लिंगभाव अभ्यासात (Gender Studies) सुरवात होऊन लिंगभावी करणाऱ्या प्रक्रियेत पुरुष व पुरुषत्व या विषयाच्या नविन अभ्यासाला सुरवात झाली.

'पुरुषत्व म्हणजे सामाजिक व्यवहार, सामाजिक संस्था, भाषा, संस्कृती यामधील स्त्रीत्व दुय्यममातून पुरुषी गुण श्रेष्ठ माननारे एक सामाजिक रचित होय'.⁵⁶ या दृष्टीने पुरुष हा आक्रमकता, शक्ती, भावविवशता व भितीचा अभाव, शारीरिक इजेलान घाबरणे इत्यादी लक्षण व गुणांच्या दृष्टीने स्त्री पेक्षा श्रेष्ठ व वेगळा आहे तरी पण पुरुषाला समाज नेभळट, बायकी, नामर्द, स्रैण पुरुष ठरवतो, व स्त्रियांकडून त्यांची कुचंबना होते त्यामुळे तो श्रेष्ठ असूनही स्त्रीवादी चळवळीमुळे त्याला स्थान नाही म्हणून पुढील काळात पुरुषत्व सिध्द करण्याची कल्पना रूढ होऊन पुरुषांचे पुरुषत्व व पुरुष यांचा अभ्यास सुरू झाला. या दृष्टीने पुरुषत्व हे सामाजिक व सांस्कृतिक रचित आहे. या पुरुषत्वाचे तीन प्रवाह आहे (१) स्त्रीवाद समर्थक (२) पुरुषांच्या हक्काची मागणी करणारा (३) समलैंगिक केंद्री⁵⁷

१९७० पासून अमेरिकेत पुरुषांच्या मुक्तीची भाषा बोलणारी पुरुष मुक्तीची चळवळ सुरू झाली यातूनच वॉरेन फ्रँकल यांनी स्त्रीवादी चळवळीमुळे पुरुषांची कोडी होत असल्यामुळे त्यांना सशक्त करण्याची भूमिका घेतली.⁵⁸ पुढील काळात १९८० नंतर पुरुष व पुरुषत्व या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात नियतकालीकात लिखाणही झाले. ज्यात माइकेल फ्लड यांनी ऑस्ट्रेलियात 'X-Y : Men Sex Politics' नावाचे मासिक सुरू केले⁵⁹ तर १९९२ साली 'Journal of Mens Studies' व १९९८ मध्ये 'Men and Masculinitin' हे मासिके सुरू झाली व याविषयावर रबर्ट कॉनेल, माइकेल फ्लड, माइकेल मेसनर, माइकेल किमेल, बॉब पिज इत्यादी अभ्यासकांनी महत्वपूर्ण लिखाण आणि संशोधन केले व पुरुषत्व हे सामाजिक रचित असून त्या दृष्टीने पुरुषत्वाचे अभ्यासाच्या आवश्यकता सांगितली,⁶⁰ तसेच रबर्ट कॉनेल यांनी 'Masculinities' या आपल्या ग्रंथात (१) प्रभावशाली पुरुषत्व (२) दुय्यमपुरुषत्व (३) वर्चस्वाकांक्षी पुरुषत्व (४) सामाजिकरण हे पुरुषत्वाचे चार प्रकार सांगून विचार स्पष्ट केले.⁶¹

पुरुषत्वाचे तीन प्रवाहातील पहिला स्त्रीवादसमर्थक गटाने ही लिंगभेदभावाची व्यवस्था नष्ट करून स्त्रीमुक्तीचा पुरस्कार केला व यासाठी अनेक पुरुषांचे संघटन तयार झाले. विशेषता पाश्चात्य राष्ट्रात अनेक संघटना स्त्री हिसेविरोधात उभ्या राहिल्या त्यात अमेरिकेत (NOMAS), फॅन्डाट व्हाईट रिबन कॅम्पेन (WRC), ऑस्ट्रेलियात मासा (MASA) तर⁶² भारतात १९८० च्या दशकात पुरुष उवाच (पुणे १९८७), मावा (मेन्स अगेन्स्ट व्हायोलन्स अँड अब्युज) (MAVA), मॅसवा (मेन्स अँकशान फॉर स्टापिंग व्हायोलन्स अगेन्स्ट वूमन) (MASAVA) ही येथे (लखनौ २००२), मध्यक इत्यादी संघटना तयार होऊन लिंगभेद, हिंसा, लैंगिकता इत्यादी विषयावर काम सुरू केले⁶³ व 'चुप्पीतोडो' हिंसा संक्रे, 'नये मर्द की नयी सोच', गालीबंद आंदोलन इत्यादी सारखे अभियानही राबविली.⁶⁴

तर पुरुषत्वाच्या दुसऱ्या गटात पुरुषांच्या हक्काची मागणी करणाऱ्या मध्येही अनेकांनी गट संघटना व संस्था स्थापन केल्या. यात प्रामुख्याने पुरुष हक्क संरक्षण समिती, (१९९६), सेव्ह द इंडीयन फॅमिली फाऊंडेशन, अहमदाबाद येथे अखिल भारतीय पत्नी अत्याचार विरोधीमंच (ऑल इंडिया फेडरेशन टू अपोज काइम बाय व्हाईवज) या संघटना

स्थापन झाल्या. राज्यसंस्थेने स्त्री केंद्र कायदे केल्यामुळे त्याचा गैरवापर स्त्रिया पुरूषांविरुद्ध करित असून पुरूषत्व धोक्यात आले आहे. त्यासाठी पुरूष हक्कांनी संरक्षणाची, मुक्तीची मागणी या गटांनी केली.^{५७}

तर पुरूषत्वाच्या तिसऱ्या समलैंगिकता (Homo sexuality) या प्रवाहातही अनेक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संघटना स्थापन झाल्या. ज्यात भारतात हमसफर ट्रस्ट, पुकार, समपंथी ट्रस्ट, नाझ फाऊंडेशन इत्यादी संघटना होऊन या संघटना समलिंगी पुरूष व तृतीयपंथी यांच्याबरोबर काम करित आहे व यातूनच ट्रान्सजेन्डर, ट्रान्ससेक्सुअल, पुरूष पेढ्या, तृतीय पंथी यांचा अभ्यास केला जात आहे व अनेक लिखाण व संशोधन पुढे येत आहे.^{५८}

यादृष्टीने इतिहासलेखन शास्त्रात मृणालिनी सिन्हा, रोजलिण्ड ओहनलन यांनी 'मुगलकाळातील पुरूषत्व आणि वसाहतीक पुरूषत्व यांचा अभ्यास', केला आहे.^{५९} तसेच आशिष नदी यांनी भारतीय पुरूषत्वाच्या पुनर्बांधणीवर ब्रिटीश साम्राज्याचा कसा प्रभाव पडला यांचे अध्ययन केले तर म. गांधी यांनी ब्रिटीशांच्या धोरणाविरोधात पुरूषत्वापेक्षा स्त्रीत्व कसे श्रेष्ठ आहे यांची मांडणी आपल्या विचारातून केली तर जोसेफ अल्टर यांनी देहाधिष्ठि राष्ट्रवाद आणि पुरूषत्व याची मांडणी केली,^{६०} याशिवाय सुधीर कक्कर, पार्थ चटर्जी, संजय श्रीवास्तव, राधिका चोप्रा, मंगेश कुळकर्णी यांनी यासंदर्भात महत्वाचे लेखन व संशोधन घडवून आणले व इतिहास लेखनात पुरूषत्वाचा व लिंग भावाच्या अभ्यासाला वाव निर्माण करून दिल्या.

या शिवाय इतिहास लेखनात अनेक नवीन इतिहास प्रवाह येत आहे. या ठिकाणी सगळ्यांची माहिती देणे शक्य नसल्यामुळे काही महत्वाचे लेखनप्रवाह याठिकाणी घेतले आहे. आधुनिक काळात, नवीन इतिहास प्रवाहामध्ये Annals(अॅनाल्स)ह्या लेखन प्रवाहाचे योगदान महत्वाचे मानले जाते तसेच Sabaltam History, Law History, Structura History, New Marxist History, Postmodernanism History, जमातवाद आणि इतिहास, अब्राम्हणी (जात वर्ग स्त्री दास्यान्त) इतिहास, Oral History, Local History, Regional History इत्यादी यावर संशोधन व लिखन होत आहे. व नवीन ज्ञानशाखांची भर इतिहास लेखनात प्रवाहात पडत आहे.

६) प्रादेशिक इतिहास (Regional History) :-

प्रादेशिक इतिहास ही इतिहासाची एक नवीन शाखा असून बऱ्याचवेळ आपल्या जगाचा, खंडाचा देशाचा इतिहास माहित असतो परंतु आपल्या सभोवताली असलेल्या परिसराच्या, प्रदेशाचा इतिहास माहित नसतो त्या दृष्टीने प्रादेशिक इतिहासाची लेखन आवश्यक मानले जाते.

प्रामुख्याने १९५० नंतर या प्रादेशिक इतिहास लेखनाला सुरुवात झाली. त्यामुळे आधुनिक काळात प्रादेशिक इतिहास लेखनाचे महत्व वाढले. परंतु खेदाची गोष्ट अशी की राष्ट्रीय इतिहास लिहिला जातो परंतु प्रादेशिक इतिहासाबद्दल अजूनही उदासिनता दिसून येते. १९७६ साली इतिहासकार रोमीला थापर यांनी पंजाबमध्ये झालेल्या इतिहास परिषदेतील व्याख्यानात प्रादेशिक इतिहासाची व्याप्ती व महत्व याबद्दल चर्चा केली होती.^{६१} त्यामुळे काही प्रमाणात भारतत प्रादेशिक इतिहासाच्या संशोधनाबद्दल पुढील काळात जागरकता निर्माण झाली होती. परंतु पाहिजे तसे लिखाण या संदर्भात झाले नाही. काही प्रमाणात या संदर्भात लेखन झाले त्यात जेम्स टॉड चा 'राजस्थानचा इतिहास', विल्यम हंटखा 'ग्रामीण बंगालचा इतिहास', डब्लू एच मोरलंडचा (संयुक्त प्रांताचा इतिहास, गॅंड डफ चा 'मराठ्यांचा इतिहास', डॉ. रा. गो. भांडारकर यांचा 'दख्खन इतिहास', या. मा. काळे यांचा 'नागपूर प्रांताचा इतिहास', वि गो खोबरेकर यांचा 'कोकणचा इतिहास', अ. ज. राजूरकर यांचा 'चंद्रपूरचा इतिहास' ही काही उदाहरण देता येईल.

प्रादेशिक इतिहास ही संज्ञा लवचिक व सापेक्ष असून प्रादेशिक इतिहास कशाळा म्हणावे याबद्दलचे गैसमज बरेच आहेत. बरेचदा स्थानिक इतिहासालाच प्रादेशिक इतिहास म्हटले जाते. परंतु या दोन्ही भिन्न संकल्पना आहे. स्थानिक इतिहास हा प्रादेशिक इतिहासाचा सूक्ष्मप्रकार म्हणता येईल. या दृष्टीने विचार केल्यास भारत हे एकत्व मानल्यास दक्षिण भारत, उत्तर भारत, महाराष्ट्र, तामिळनाडू हे 'प्रादेशिक' प्रकारतमोंडेल, व महाराष्ट्र हे एकाच मानले तर विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश, कोकण इत्यादी प्रदेश हा 'प्रादेशिक' ठरेल. जर विदर्भाचा प्रदेश प्रादेशिक मानला तर नागपूरचा इतिहास, चंद्रपूरचा इतिहास हे स्थानिक ठरेल.^{६२} त्यामुळे जगाचा व राष्ट्राचा इतिहास हा समग्रलक्षी इतिहास (Macro History) आहे तर प्रादेशिक व स्थानिक इतिहास हा अंशलक्षी इतिहास (Micro History) आहे.^{६३}

इतिहासाचे व्यक्ति, समाज, स्थल आणि काळ हे चार अनुबंध असून स्थल किंवा प्रदेश काळालाही विशेष महत्व आहे कारण माणूस जेव्हा स्थलवासी झाला. तिथूनच मानवाच्या खऱ्या इतिहासाला सुरवात झाली त्यामुळे प्रादेशिक इतिहासाच्या संदर्भातही स्थळाचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

ऐतिहासिक संदर्भात प्रादेशिकतेची सुरवात ही आपल्या गावापासून होत असते म्हणूनच स्थानिक इतिहासाला (Local History) प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणता येईल. म्हणूनच प्रादेशिक इतिहास स्पष्ट करतांना सांस्कृतिक दृष्टीकोनही महत्वाचा मानला जातो. त्याच बरोबर भौगोलिकताही महत्वाची मानली जाते तसेच प्रादेशिक इतिहास लेखन करतांना वर्तमान संदर्भही विचारात घेतले जातात. परंतु प्रादेशिक इतिहासाद्वारे संकुचित प्रादेशिकतवाट जोपासल्या जाऊ नये यासाठी काही पथ्येही पाळली पाहिजे याशिवाय राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक वैचारिक ऐतिहासिक लेखन करतांना केवळ वर्णनावर भर न देता अन्वयायी सैधांतिक चर्चेलासुध्या महत्व देऊन प्रादेशिक इतिहासलेखन करायला हवे⁶⁴

आधुनिक काळात प्रादेशिक लेखनाच्या संशोधनाबद्दल अनेक संशोधकांनी महत्वाचे लेखन केले आहे. विशेषतः महाराष्ट्राच्या संदर्भात य. दि. फडके, मराठवाड्याच्या इतिहासाबाबत गो. व. देगलूरकर, पंढरीनाथ रानडे, रा. श्री मोरवंचीकर, भोमनाथ रोडे, प्रभाकर देव इत्यादी तर खानदेशाच्या इतिहासाबाबत अरविंद देशपांडे, मु. व. शहा, श्याम कायदे, पी. डी. जगताप इत्यादी तर विदर्भाच्या इतिहासाबाबत या. मा. काळे, भा. रा. अंधारे, शरद कोलारकर, नि. आ. वक्काणी इत्यादींचे ग्रंथलेखन महत्वाचे मानले जाते.⁶⁵ तरी पण आधुनिक काळात प्रादेशिक इतिहास लेखनाला जागतिकीकरणामुळे फरक पडून वेगळे संदर्भ तयार होत आहे.

तसेच प्रादेशिक इतिहासामुळे राष्ट्रीय इतिहास लेखनाला महत्व प्राप्त होऊन प्रादेशिक स्वातंत्र्य आंदोलने, चळवळी, नेतृत्व, प्रादेशिक प्रशासन, कायदे, प्रथा, परंपरा, युद्ध, कला, स्थापत्य, शिल्प व मंदिरे याची माहिती उपलब्ध होऊन इतिहास लेखनाला वेगळी दिशा मिळते.

मूल्यमापन :-

आधुनिक काळात इतिहास म्हणजे केवळ राजा त्याच्या लढाया, तह, स्वातंत्र्य आंदोलने इतक्या पुरताच मर्यादित न राहता मानवी समाजाच्या संपूर्ण ज्ञानशाखाचा अभ्यास त्यात होऊन स्थानिक पातळीपासून तर वैश्विक पातळी पर्यंत (Local to Global) मानवाच्या सर्वस्पर्शी अंगाची चर्चा इतिहासात होत आहे. त्यामुळे इतिहास लेखनाच्या नवीन प्रवाहानी इतिहासाची व्याप्ती समृद्ध केली आहे. त्यामुळे इतिहास विषयाचा चेहराच बदलून गेला आहे. इतिहासामुळे व्यक्तीचे नाव, गाव, कुटुंब, प्रदेश, राष्ट्र याची ओळख निर्माण होते. त्यामुळे इतिहासलेखन ही मानवी समाजाची मानसिक व बौद्धिक गरज आहे. या संदर्भात आर्थरमार्विक हा तत्वज्ञ म्हणतो की, 'इतिहासाविना मानवी समाजाची अवस्था ही स्मृतीभ्रंश झालेल्या प्राणसासारखी आहे'.⁶⁶

या दृष्टीने समग्रइतिहासाचे लेखन आज काळाची गरज आहे. हे ओळखून इतिहासकारांनी अनेक नवीन प्रवाहांचा अभ्यास व संशोधन करून त्यावर लिखाण सुरू आहे. त्यातून फ्रेंच मध्ये Annals School च्या माध्यमातून मार्क ब्लॉक, फर्नांद ब्रॉटिल यांनी वेगवेगळ्या विषयावर इतिहास लेखन केलेले दिसते. तसेच अनेक नवीन इतिहासविषयक लेखनाचे सबाल्टर्न, राष्ट्रवादी इत्यादी नविन दृष्टीकोन तयार झाले आहे.

भारतामध्ये १८ व्या शतकात खऱ्या अर्थाने शास्त्रशुद्ध इतिहासलेखनाला वसाहतिक काळात सुरवात होऊन युरोपीय लेखकांनी इतिहास, धर्म, भाषा, तत्वज्ञान, साहित्य, कला इत्यादी विषयावर लेखन केले आहे त्यात पौरात्यवादी इतिहास लेखनाने महत्वाची कामगिरी केली आहे. (Orientalism या संज्ञेसाठी पौरात्यवादाप्रमाणेच प्राच्यप्रणाली हाही शब्द प्रयोग केला जातो).⁶⁷ या इतिहासलेखनात पाश्चात्यवादी व आग्लवादी असे दोन गटानी भारतीय म्हणजे पौरात्य इतिहासलेखनाला बदनाम करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. परंतु पुढील काळात एडवर्ड सैद यांनी या संदर्भात नवीन विवेचन प्रस्तुत करून केले. तसेच भारतीय संशोधकांनीही भारतीय इतिहास लेखनाला वसाहतीक मानसिक व बौद्धिक गुलामगिरीतून स्वतंत्र करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे कार्य केले.

स्त्रीवाद हा स्त्री स्वातंत्र्याचा उद्घोष करणारा राजकीय दृष्टीकोन असून त्यामध्ये अनेकप्रवाह हे काळाच्या प्रवाहात उद्भवू शकले व त्यांनी स्त्री प्रश्नाच्या सौध्दातिकरणाच्या समृद्ध करणाचे प्रयत्न केले तसेच या स्त्रीवादी चळवळीने सामाजिक

शास्त्रामधील मुख्यप्रवाही सिध्दातांना व मांडणीलाही आव्हान दिले व इतिहास राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, साहित्य अशा सर्वच ज्ञानशाखातर्गत स्त्रीवादी नव्या मांडणीला सुरवात झाली आहे तरी अजून बराच पल्ला गाठायचा आहे.

भारतीय खाद्यसंस्कृतीचा विस्तृत काळ व विविधता पाहता त्याची व्याप्ती आपल्या लक्षात येते. परंतु अजूनही भारतात अजूनही खाद्यसंस्कृतीचा इतिहास हा गांभीर्याने घेतला जात नाही. मुख्यप्रवाही इतिहासावर खाद्यसंस्कृतीचा कसा प्रभाव टाकला जाऊ शकतो व इतिहासाच्या खाद्यसंस्कृतीचे कार्यस्थान आहे. याची मिमांसा करण्याची आवश्यकता आहे व यामंदर्भात ठोस संशोधनाची आवश्यकता आहे. तरी खाद्यसंस्कृतीच्या इतिहासमाध्यमातून इतिहासातील कालखंडातील सांस्कृतिक व सामाजिक तसेच आर्थिक जीवनावरही प्रभाव पडतो. पर्यावरणवादी इतिहासामुळे इतिहासामध्ये नविन दालन उघडल्या जाऊन मानवाच्या बरोबरच निसर्गाचाही अभ्यास इतिहासदृष्टीकोनातून सुरू झाला त्यामुळे श्रद्धा व मूल्ये कसे व्यक्त होतात व निसर्गाशी असलेले नाते कसे प्रभावीत करतात याचाही विचार पर्यावरणाच्या इतिहासामध्ये होऊ लागला. दूरव्यापी पर्यावरणवादी चळवळीने, वसाहतवादी कालखंडात वनांचा मानवी समाजाशी असलेल्या संबंधातील परिवर्तनाविषयी जाणून घेण्यास इतिहासकाराबरोबरच समाजशास्त्रज्ञांनाही प्रवृत्त केले. जगाच्या तुलनेत भारतीय पर्यावरणाचा इतिहास हा बाल्यावस्थेत असून त्यात भर देण्याची आवश्यकता आहे.

पुरुष व पुरुषत्व या विषयावर चौकटीबाहेरही संशोधन व लिखाण होत असून अनेक स्वयंसेवी संघटना यांचे काम सुरू आहे. पुरुषत्व ही स्त्रीवादी चळवळीच्या विरोधात निर्माण झालेली चळवळ आहे. त्यामुळे याबाबत विरोधाभासही दिसतो. 'स्त्री' ही एक अभ्यासाची स्वतंत्र ज्ञानशाखा निर्माण आली आहे. त्यामुळे लिंगभावाचे चर्चाविश्व व्यापक बनत आहे. तेव्हा आज गरज आहे ती स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून पुरुष व पुरुषत्वाचा अभ्यास व चिकित्साकरण्याची व न्यादृष्टीने लिखान होणे आवश्यक आहे.

प्रादेशिक इतिहासाच्या माध्यमातूनही अनेक नवीन प्रादेशिक इतिहासाची मांडणी व लेखन होत आहे. राष्ट्रीय व क्षेत्रीय इतिहासाला बळकटी येण्यासाठी प्रादेशिक इतिहास हा आवश्यक आहे. प्रादेशिक इतिहासातूनच स्थानिक इतिहासासाठी चालना मिळून अनेक नवीन संशोधन होत आहे. माहिती मिळत आहे. त्यामुळे स्थानिक नेतृत्व, चळवळी, कला स्थापत्य, समस्या इत्यादींचा अभ्यास पुढे येऊन व अनेक प्रादेशिक संदर्भ साधने पुढे येऊन इतिहासात नविन भर पडत आहे. एकूणच इतिहासलेखनात नविन परिप्रेक्षातून व विषयातून लेखनाला सुरवात होऊन अनेक नविन विषयावर लिखान होत आहे. उदा. वैद्यकशास्त्र विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा इतिहास (History of medicine, Science & Technology), साहित्याचा इतिहास (History of literature) यासारखे अनेक विषय इतिहास लेखनात अंतर्भूत होत आहे. तरीही २१ व्या शतकात भारतीय इतिहासाला एका बाजूला उत्तर आधुनिकतावादाचे व नवसाम्राज्यवादाचे तर दुसऱ्या बाजूला संकुचित प्रादेशिकतावादाचे व जमातवादाचे आव्हान पेलवे लागत आहे. पाठ्यपुस्तकाच्या निर्मितीत राजकीय हस्तक्षेप वाटतो आहे. इतिहासाबाबत समाज अतिशय संवेदनशील व असहिष्णू बनला आहे. यातून इतिहासाचा अभ्यासक कसा मार्ग काढून ही आव्हाने पेलतो व नवीन प्रवाहाने इतिहास लिहितो हे काळच ठरवेल.

संदर्भ ग्रंथ :-

- (१) डॉ. कोठेकर शांता, 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७
- (२) गायकवाड, डॉ सरदेसाई, हनमाने, 'इतिहास लेखनशास्त्र', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१
- (३) बाबुरकर जगद्वंदी^(१९९०), 'इतिहासातील नवीन प्रवाह', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४.
- (४) डॉ. सरदेसाई बी. एन, 'इतिहास लेखन पध्दती', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०११
- (५) इ श्रीधरन, 'इतिहास लेख', ओरीएंट ब्लैकस्वान प्रकाशन, हैदराबाद, २०११
- (६) पांडे प्रकाशचंद्र 'सार्थक इतिहासबोध', ग्रंथविकास प्रकाशन, जयपूर, २०११.
- 7) Ellwood P. Cubberley, 'Historical Perspectives of Education', Dominant Publishers, Delhi 2010.
- 8) Bajaj K Satish, 'Recent Trends in Historiography', Anmol Publishers, 1998.
- 9) Thapar Romila, 'The Scop and Significance of Regional History, Orient longman publishes, New Delhi, 1987.
- १०) त्रैमासिक. इतिहास शिक्षक, इतिहास शिक्षक महामंडळ प्रकाशन, अंक. ३ रा. २०१२.
- 11) Lonkar Deepak^(ed), 'Proceeding the important of Regional History in Modern Age', Lokmanya Mahavidyalya, Waroa, 2015, 4 April.